

УДК 811.161.2'373.7(477.43)

DOI: 10.32626/2309-7086.2018-15-2.62-67

Н. Д. Коваленко, Б. О. Коваленко

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПАСИВНА ЛЕКСИКА В СУЧАСНИХ ДІАЛЕКТНИХ СЛОВНИКАХ І ТЕКСТАХ

У статті досліджено особливості побутування та просторове поширення лексем, що вийшли з активного вжитку і мають риси «діалектологічності» (*банька, кагла, мийка, пола, праник*), їх можливості творити фразеологізми.

Визначено, що активність у вживанні та фразеотворенні деяких лексем втрачена із зникненням деяких предметів господарювання зі вжитку.

Ключові слова: лексема, фразеологічна одиниця, говір, діалектне мовлення, компонент.

Теоретичні напрацювання та ґрунтовний досвід у лексикографічній систематизації особливостей українських говірок уможливають порівняльний аналіз різних українських та слов'янських діалектних зон як крок до вирішення питань про своєрідність, етимологію та генезу мовних явищ.

Взірцем наукового опрацювання живого народного мовлення, розуміння цінності українських діалектів у дослідженні історії становлення та розвитку україн-

ської літературної мови є матеріали та статті з проблем діалектології, опубліковані на сторінках періодичного видання «Рідна мова» (1933-1939 рр.), редактором якого був І. Огієнко. Ідеї колективу однодумців сформулював І. Чайковський: «... ми ще гаразд не дослідили й не знаєм, які мовні скарби ховаються в тих ріжних діалектах, які там мовні перлини, що їх тільки брати б повними пригорщами до нашої літературної мови... треба подбати про те, щоб ті діялекти спрямувати в одне велике мовне річище, з якого треба виловити ті перлини...» [17, с.6].

Завдяки копіткій та натхненній праці І. Огієнка з підготовки «Словника слів, у літературній мові не вживаних» [10] було збережено те, що характеризувало діалектну мову впродовж певного історичного часу, зафіксовано живі процеси у становленні соборної української мови. Для досліджень історії української мови, діахронного аналізу діалектних різновидів надзвичайно цінним є подання у словнику «місцевих слів і форм» поряд із літературними: *барзо – дуже, випуцувати – вичистити, когут – півень, квасний – кислий, лаба – лапа, монисто – намисто, воробець – горобець* та ін.

У сучасних словниках говорів, як правило, подають одне значення лексеми (чи компонента фраземи), що притаманне мовленню саме цієї території. Фразеологізми знаходимо в лексикографічних працях і в складі ілюстративного матеріалу до реєстрових слів. Нові дані з різних ареалів можуть підтверджувати, уточнювати або спростовувати висновки про рівень активності фразеологізмів у синхронії та діахронії. Зауважимо, що об'єктивність висновків про особливості вживання лексики та фраземіки, паралелі (міжговоркові та міжмовні), семантико-структурні структурні теж залежать від територіального охоплення масиву говорів, фотографічного рівня подання значних за обсягом текстів широкої тематики та словникових статей.

Словники говірок української мови зрідка фіксують сталі вирази, компоненти яких презентують діалектну лексику окремого говору чи групи говірок. Фразеологізми знаходимо в лексикографічних працях як ілюстративний матеріал до реєстрових слів, що вживалися лише у складі сталих висловів. Нові дані з різних ареалів можуть підтверджувати, уточнювати або спростовувати висновки про рівень активності фразеологізмів у синхронії та діахронії.

Мета нашого дослідження – з'ясувати особливості побутування та просторове поширення лексем, що вийшли з активного вжитку і мають риси «діалектологічності», та їх функції у складі стійких сполучень слів.

Академічний «Словник української мови» декодує лексему *банька* як: 1) зменшене до *баня*; 2) кулястий або опуклий предмет, здебільшого порожній усередині, куля, кулька; 3) глиняна чи скляна циліндрична посудина або кругла пляшка; банка, пляшка, глек; 4) як діалектизм зі значенням 'очне яблуко' [15, I, с.102]. Зазначимо, що в різних говорах ця лексема побутує з кількома варіантами значень, здебільшого так називають глиняну посудину для води: *'бан'ка ко'лис' 'воду но'сили / та'кі' ган'чарск'і були бан'ки з г'лини / то но'сили 'воду на 'поле" ў 'бан'ц'і / була во'да 'дуже" хо'лодна* (с. Станіславівка Віньковецького р-ну Хмельницької обл.), а також – *'воч'і* (очі). У Чемеровецькому та Новоушицькому районах *банькою* називають посуд, у якому зберігають різні речі, а також спеціальні медичні банки, наприклад: *а'вош ку'пили 'нин'і краски / кра'сили 'в'ікна / а там 'бан'ка ли'чи'лас'а // 'каже" 'викинули 'бан'ку // бан'ка 'може"бути в'ід / ну в'ід і в'ід хал'ви 'бан'ка і в'ід ну в'ід 'чогос' / 'бан'ка та'ка / чи во'на дере'ул'ана / чи во'на зил'ізна / а'бо то та'к'і с'тавити 'бан'ки / вот 'іак п'леч'і бол'ат.*

У буковинських говірках *ба́нька* – це: 1. посудина з завуженим отвором для води, молока: *приніс по́вну ба́ньку молока́*; 2. сорт ранніх слив [13, с.24]. Носії бойківського говору на бідон місткістю 50-80 л молока кажуть *ба́нька* [11, с.43]. На Поліссі *ба́нькою* або *банкою* називають кільце, за допомогою якого коса скріплюється з кіссям [7, с.29].

Словник західнополіських говірок фіксує три значення лексеми *ба́нька* [ба́н'ка] –и, ж. 1. глиняна посудина для води з вузьким горлом: *на по́ле бра'ли ба́н'ку з воддо́йу*; 2. те саме що банка; 3. скляна ялинкова прикраса: *га́рний ба́н'ки повісили* [1, с.10]. У гуцульських говірках *ба́нька* вживається переважно в множині на позначення медичної назви *банькі*, а в господарстві *банькою* називають бідон [9, с.22]; в іншому словнику гуцульської говірки *баньк*, *ніка* – баняк [6, с.91].

У подільських говірках лексема *баньки* у складі стилістично забарвлених фразеологізмів вживається на позначення очей, наприклад: *випр'ішчи'ти бан'ки*, *вилупи'ти бан'ки*, *вир'ачи'ти бан'ки* ‘дивитися, широко відкривши очі’; *залити бан'ки* ‘напитись алкогольних напоїв’; *тіл'ко бан'ки с'в'ім'ац'а у кого* ‘дуже худий’. У наддністрянських говірках зафіксовано: *випр'ішчила бан'ки* [18, с.47], *наставити бан'ки* ‘широко розплющити очі’ [18, с.184]. У південноволинських говірках виявлено вживання компонента *банька* і в значенні посудини *не банька дьогтю* ‘поважна людина’ [5, с.16], і в значенні *аж баньки під очима* ‘невиспаний, змарнілий’ [5, с.16].

Лексема *кагла* поширена практично у всіх говорах України і є літературним словом, що називає отвір у димоході (до стелі), який затуляють для збереження тепла тощо [15, 4, с.68]. У говірках Західного Поділля: *кагла це димох'ід*. З таким же значенням слово побутує і в селах Центального Поділля (Новоушицький, Літинський райони): *може" бути в'ід зруби чи в'ід п'ієца кагла*. На Чемеровеччині записано такий текст: *колис'були зруби па'лили со'ломоу' або па'ти'ками / коли' ўже вигор'іу' во'гон' шоб було' тепло // про'в'іри'ла там ха'з'аїка шоб'и ўже не" с'ўда не" ве'р'таўс'а на' хату дим / йак ўже по'тухло / а зрупка ше' тепла // то'д'і при'кри'вали / шоб не" йшоу' холо'д спе'ц'іал'но була кагла* (с. Вікторівка), а в с. Летава цього ж району *кагла* – це комин: *кагла ну' ў п'ієцу йак па'лити / а ко'м'інок / да да ко'м'інок*.

На Бойківщині *кагла* – 1. димохід, доведений із житлового приміщення тільки до сіней; 2. заслінка в печі [11, с.334]. Словник буковинських говірок дає таке визначення лексеми: *кагла* – 1. нижня частина димоходу, наприклад: *кагла лиш у комірч'ині, а там зв'єр'ха ко'мин*; 2. отвір димоходу в сінях (заст); 3. чад [13, с.181]. У наддністрянських говірках поряд з лексемою *кагла* вживається номінація *баба* – частина комина на горіщі: *треба змазати бабу*; також у цій говірці *кагла* – ганчірка, якою закривають димохід, щоб зберегти тепло (коміннох) та частина димоходу від печі, до стіни, через яку дим проникає до сіней [18, с.134].

На Гуцульщині *кагла* – 1. отвір у сінях для виходу з печі. 2. нижня частина димаря над пічкою [9, с.87]. У центральнополіському говорі *кагала* – отвір у димоході, що закривається для утримання тепла [7, с.88]. Отже, маємо приклад вживання різного наголошування складів: у наддністрянських, буковинських, гуцульських говірках наголошений перший склад *кагла*, а в поліських – останній (*кагла́*). У фразеологічному словнику української мови, словниках діалектної фразеології нам не вдалося виявити одиниці з таким компонентом, хоч в експедиції на Західному Поділлі записали вираз *закр'ити каглу* зі значенням ‘замовкнути’, у якому компонент *кагла* номінує поняття *рот* з відтінком згрубілості.

Метод збирання інформації від носіїв говірок через автокоментар дозволив зафіксувати пояснення лексеми *мийка*, яку Словник української мови декодує з

двома значеннями: 1. Ганчірка, віхоть для миття чого-небудь. 2. Пристосування для миття, промивання чого-небудь; місце, де щось минуть, промивають [15, 4, с.701]. У говірках Поділля лексеми *мийка* розуміють так: західнополіська – *мийка це мити по суду / т'рапка; ну от бе'рець а там т'рапка і мийець а по суду ну зарас цї чист алки йе їс'о / ну а ко'лис' була т'рапка таї синали соду / таї мили по суду / а йа'кшо їжирне йа'кес' / то рвали тїкучу кро'пиву і мили банки з молока* (с. Станіславівка Віньковецького р-ну Хмельницької обл.); східнополіська: *мийка – ганчірка для миття посуду* [2, с. 154].

У гуцульських говорах лексема має таке ж значення: *мийка – ганчірка для миття* [12, с.101]; на Буковині – два значення: 1. ганчірка для миття посуду, 2. перен. пліткарка: *От вона мийка: має всьо узнати, піти в село розказати, ще й прибреші* [13, с.288; 8, с.74]. У наддністрянських говірках сема 'невелика ганчірка для миття посуду, пліткарка' реалізується такими лексемами: *мийка, мйтка, мйтниця, мйчка* [18, с.173-174]. Словник західнополіських говірок північного наріччя теж фіксує лексеми *мийка* [мийка] – кусочок тканини для миття посуду [1, с.311], центральнополіських: *мийка – дрібна риба* [7, с.126]. У східно-слобожанських говірках лексема має інше значення: *мийка – миска* [14, с.126].

Зазначимо, що у фразеології компонент *мийка*, за нашими матеріалами, образно номінує плітки, наприклад, у західнополіських говірках: *п'ишла мийка по се'лі* 'про когось пліткують', у фразеологічному словнику української мови фразем із цим компонентом не зафіксовано.

Пола – край кожної з половин одягу (пальта, шинелі, піджака і т. ін.), що розгортається спереду [15, 7, с.57]. Носії західнополіської говірки так пояснюють лексеми: *пола – зашч'ип'ати кафтан / низ в'ід пал'та не'редній; пола ў кафтан'і чи ку'файц'і ў оде'жин'і во'но* (с. Станіславівка Віньковецького р-ну Хмельницької обл.). Таке ж значення виявлено і в с. Вікторівка Чемеровецького р-ну, але у варіанті *поле: а'во ў пал'т'і з ій'д'ної сторони і з'д'ругой то це ка'зали поле'*. У східнополіських говірках *пола, пола* (обмет, опах, пілка) – край кожної з половин одягу, що розгортається спереду [2, с.227]. У буковинських говірках лексема має інше значення: *пола* – місце в хліві, де скидають полови, після обмолоту: *Пола в кол'єшні вже давно пустує* [13, с.442]. Інше значення лексеми фіксує словник західнополіських говірок: *пола* [пола] – одна з двох великих бічних рам ткацького верстата [1, с.65]. У бойківських говірках *пола* – кам'яна плита, а також *пола – півка* – 1. записка, коротка записка. 2. ширина полотна. 3. вдертий кусок полотна. 4. квадратний кусок полотна, в якому носять дрібні й неважкі речі [11, с.103]. Зауважимо, що досліджувана лексема зрідка трапляється у складі фразеологізмів, можливо, лише із поповненням емпіричної бази з інших територій висновки можуть бути уточнені. На найретельніше обстеженій території Східної Слобожанщини записано фраземи: *[аж] за поли братися* 'сильно сміятися' [16, с.397], *під полою жить* чисю 'перебувати під чисюсь опікою, рукою' [16, с.397]; у західнополіських говірках ми записали: *бити руками по полах* 'нарікати'. Опрацювання матеріалу Словника української мови, де подано приклади фразем, що побутували у 70-80 рр. ХХ ст., підтверджує активність компонента *пола* у фразеотворенні саме того періоду: *з-під поли* [продавати (купувати і т. ін.): а) таємно, незаконно (продавати чи купувати щось); б) таємно робити що-небудь; *із поли в полу* [віддати (передати і т. ін.)] 'безпосередньо від одного до іншого, з рук у руки'; *мов (наче, неначе і т. ін.) за поли тягне* кого 'кому-небудь дуже хочеться здійснити щось'; *під полою* 'потаємно від інших, таємно'; *поли (полу) вріж та тікай* 'будь-що, за всяких умов поривай стосунки з ким-небудь недобрим, лихим, уникай неприємних ситуацій'; *поли (полу) врізати* 'зовсім переста-

ти бувати де-небудь, у когось»; *тягти* (смикати і т. ін.) за поли кого 'настирливо вимагати чогось' [15, 7, с.57]. Сьогоднішній молоді багато з цих виразів є незрозумілими, бо вони акумулювали в собі «дух» того часу.

Уже вийшла з активного вжитку лексема *праник*, хоч старше покоління знає цей дерев'яний гладенький валок для вибивання білизни під час прання [15, 7, с.516]. У записаних текстах з усіх говірок згадується про цей предмет у спогадах про колишнє господарювання, наприклад, у говірці с. Станіславівка Віньковецького р-ну: *дауїним дауїно праником прали на пр'іц'і ш'мат'а / виби'вали йо'го праником*; с. Вікторівка: *ну нати'кла 'каже" пран'ік'іу*; с. Летава Чемеровецького р-ну: *пран'ик / колис' прали / дереуїане прати на дошц'і колис' прали / брали дошку і прал*; с. Косиківці Новоушицького р-ну: *пран'ик то се колис' та'ке було знайїш полот'на б'їлили таї їдут на ста'вок тиї праником йо'го д'уже" мо'чи і тоуїчут це де'ре'їл'анїї та'кїї з'робленїї прани'чок їак з доше'чки але" лі'це ше |ручечку і тїм так |бити знайїш али" во'но з та'кого дер'е'ва т'аї'кен'кого дубове" по'вино |бути шоп |вибило |добре" шоп |б'їлі" полот'но було*. У полтавських говірках *праник* або *прач* – спеціальної форми деревина, якою перуть, вибивають білизну, наприклад: *Принесла мені праник на річку, там я рядна добе повибиваю та повикручу* [3, с.80]; у поліських – *пранік* або *пральник* – моток пряжі, який вибілюється і переться [7, с.171]; у наддністрянських – *пранік*, *пранік* *пранник* *праннік* – дерев'яний валок, яким вибивають білизну під час прання; *праник*: *Праником п'рес'і* [18, с.214]; на Гуцульщині *пранник* – дерев'яна дошка із ручкою для прання руками білизни та полотна в річці [9, с.143], а також знев. язик [12, с.153]. У бойківських говірках *пранник*, *пранік*, *пранік*, *пран'ник*, *пранік* – 1. праник з нарізаними карбами, рубель. 2. розрізи у жіночому «лийбику» (жилетка з домашнього сукна) по боках від пляса до колін [11, с.133]. Отже, виявляємо, що дана лексема має однакове значення у всіх говорах, але може мати різні варіанти: *пранік*, *прач*, *пральник*, *пранік*, *пранник*, *праннік*. Великі за обсягами тексти-спогади носіїв західноподільських говірок уможливили виявлення фразем порівняльної структури, коли йшлося не про предмети господарювання чи особливості хатньої роботи, а в характеристиці чужого мовлення. Для виразності, емоційності повідомлення інформатори вживали вирази: *меле їази'ком їак праником* (с. Красноставці Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.), *п'лескаїе їази'ком їак праником* (с. Нігин Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) зі значенням 'базікати, дуже багато говорити'.

Отже, безсумнівною є потреба використовувати метод автокоментаря, що дозволить розв'язати низку загальнотеоретичних проблем української діалектології, зокрема ареалогії, щодо кореляції території поширення фразем і власне їх компонентів. У діалектних фразеологізмах спостерігаємо різні значення однакових компонентів, семантичні відмінності в межах груп говірок, наявність ареальних кореляцій, коли територія побутування фраземи і її компонента збігається.

Наступні дослідження можуть бути використані для виявлення лексем, що побутують лише у фраземах, фонетичних і граматичних явищ у сталих виразах, знівельованих у говірковому мовленні, що дозволить розв'язати низку загальнотеоретичних проблем української діалектології, зокрема ареалогії.

Список використаних джерел:

1. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок : у 2-х т. Луцьк : Ред.-вид. «Вежа» Волин. держ. ін-ту ім. Лесі Українки, 2000. Т. 1. А-Н. 354 с.
2. Березовська Г.Г. Словник назв одягу та взуття в східнополіських говірках. Умань : Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010. 348 с.

3. Ващенко В.С. Словник полтавських говорів. Харків : Вид. Харківського ордену Трудового Червоного Прапора держ. ун-ту ім. О.М. Горького. 1960. 108 с.
4. Гуцульські говірки. Короткий словник / [відп. ред. Я. Закревська]. Львів, 1997. 232 с.
5. Кірілкова Н.В. Словник волинської фразеології. Острогозьк; Рівне, 2013. 192 с.
6. Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. 328 с.
7. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. Київ : Наукова думка, 1974. 260 с.
8. Матеріали до словника буковинських говірок (випуск другий) / редкол.: Ю.О. Карпенко, К.М. Лукіянюк. Чернівці, 1971.
9. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березовий. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 224 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).
10. Огієнко І. Словник слів, у літературній мові не вживаних. Нью-Йорк, 1973. 154 с.
11. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. Київ : Наукова думка, 1984. Ч. 1 (А-Н). 446 с.; Ч. 2 (О-Я). 515 с.
12. Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 2005. 266 с.
13. Словник буковинських говірок / за заг. ред Н.В. Гуйванюк. Чернівці : Рута, 2005. 688 с.
14. Глуховцева К., Леснова В., Ніколаєнко І. та ін. Словник українських східнословобожанських говірок. Луганськ, 2002. 234 с.
15. Словник української мови. Київ, 1970-1980. Т. I -XI.
16. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. 6-е вид. Луганськ, 2013. 552 с.
17. Чайковський А. В справі нашої письменницької мови. *Рідна мова*. 1933. Ч. 1. С. 3-6.
18. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. 128 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).

The results of the scientists' work in lexicographic systematization of the Ukrainian dialects features enables a comparative analysis of various Ukrainian and Slavic dialectal zones as a step towards solving the issues of peculiarities, etymology and the origin of speech phenomena.

In the work of I. Ohienko, «Dictionary of words, not used in the literary language», the nominations characterizing the dialectal language during a certain historical time are preserved; they recorded the living processes in forming of the combined Ukrainian language. For studying the history of the Ukrainian language, diachronic analysis of dialectal varieties, it is extremely valuable to present the local words and forms in the dictionary, together with literary ones.

In modern dictionaries of dialects, as a rule, a single meaning of a lexical unit (or a component of phraseological unit) are given, it is inherent in the language of the particular territory. The article deals with the peculiarities of existence and spatial distribution of lexemes that came out of active usage and they have the features of «dialectological» ones (ban'ka, kahla, myika, pola, pranyk), their ability to create phraseological units.

It is specified that activity in the using and phrase creating of some lexemes became lost with the disappearance of some subjects of economic management; lexical units may acquire new meanings in different territories, etc.

New data from different ranges can confirm, specify or create the thesis on the level of activity of the analyzed lexemes in synchrony and diachrony, in creating phraseological units, since the objectivity of the conclusions depends on the territorial coverage of language array, the photographic level of representation of illustrative material to the vocabulary articles.

Key words: lexeme, phraseological unit, dialect, dialectal language, component.

Отримано: 14.09.2018 р.